

جمع‌الجمع اشتباهات؛ از فهرست‌نگاری تا تصحیح متون

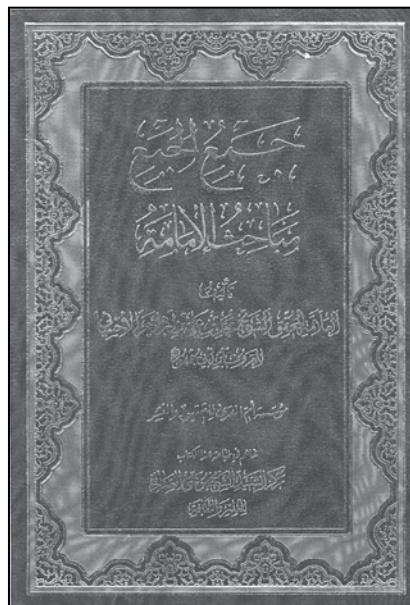
(نقدی بر چاپ کتاب جَمْعُ الْجَمْعِ ابن ابی‌جمهور احسائی)

ابوالفضل حافظیان بابلی*

که فهرست‌نگار در نظرهٔ اولی آن را می‌شناسد و نسخه را به همان عنوانی که شناخته معرفی می‌کند، اما در بررسی دقیق‌تر متوجه می‌شود که ادامهٔ نسخه، کتاب دیگری را در بر دارد که برگ‌های نخست آن افتاده است. و این یکی از موارد فریبندگی نسخه‌هاست که نباید از چشم فهرست‌نگار ژرف‌نگر دور بماند. این بار هم سهو کوچکی که در یکی از فهرست‌ها رخ داده، زمینه‌ساز سهو بزرگ‌تری در عالم تحقیق و نشر کتاب شده که حیرت‌انگیز، بلکه عبرت‌انگیز است!

اخیراً مؤسسهٔ «ام‌القری للتحقیق و النشر» در قم، کتابی چاپ کرده، که در روی جلد آن عنوان «جمع‌الجمع — مباحث الامامة» درج شده و در مقدمهٔ ناشر با عنوان «جمع‌الجمع فی اثبات الامامة، تألیف محمد بن علی بن ابراهیم احسائی معروف به ابن ابی‌جمهور» معرفی شده است. این مؤسسه سال‌هاست که در قم به اهتمام تنی چند از فضایی اهل قطیف و احساء تأسیس شده و اهتمام ویژه‌ای به تحقیق و نشر آثار دانشمندان قطیف و احساء، به‌خصوص تألیفات ابن ابی‌جمهور احسائی (دانشمند محدث، فیلسوف و عارف شیعی سده‌های نهم و دهم هجری) دارد و تا کنون چند عنوان از تألیفات وی را چاپ کرده و در صدد است مشهورترین اثر وی موسوم به المجلی مرآة المنجی را تحقیق کرده و به چاپ برساند.

ناشر در مقدمهٔ جمع‌الجمع — گفتنی است نام محقق و مصحح اثر بر روی جلد و صفحهٔ عنوان و شناسنامه نیامده و مقدمهٔ تحقیق نیز امضا ندارد! — شرح حال و فهرست آثار مؤلف را آورده و دربارهٔ نسخهٔ خطی جمع‌الجمع، یادآور شده که این کتاب را از روی نسخهٔ خطی منحصر به فرد آن — که هیچ نشانی از محل نگهداری آن و شمارهٔ نسخه به دست نمی‌دهد!

فهرست‌نگاری نسخه‌های خطی، به قول علما، کاری است سهل و ممتنع؛ یعنی اگر چه در ظاهر و ابتدای امر برای ناآشنایان آسان و قابل دسترسی همگان جلوه می‌کند، ولی به هنگام عمل، بسیار دشوار و طاقت‌فرساست و نیاز به آشنایی با دانش‌های گوناگون دارد که اگر با انگیزه و عشق سرشار و دقت و حوصلهٔ فراوان و تتبع بسیار درآمیزد، راه به جایی می‌برد. حال اگر در شناسایی نسخه‌ها — به‌ویژه نسخه‌های خاص و نه نسخه‌های آسان‌یاب — یکی از ارکان پیش‌گفته کم شود، مثلاً در بررسی یک نسخهٔ دشوار و احیاناً فریبنده، فهرست‌نگار وقت کافی صرف نکند و دقت لازم را به کار نیندد، نتیجهٔ حاصله گمراه‌کننده خواهد بود. گاهی برگ‌های اولیهٔ یک نسخه، متحمل کتابی است

* کتاب‌شناس و فهرست‌نگار

— که به خط سید حسینی فاطمی علوی طالبی هاشمی قریشی بوده و در ظهر پنجشنبه اول ربیع‌الثانی ۹۵۸ کتابت آن را به انجام رسانده، تحقیق کرده و اظهار تأسف نموده که این نسخه فاقد مقدمه مؤلف بوده و از انجام نیز نقص دارد؛ مضافاً بر این که اکثر کلمات آن نقطه‌گذاری نداشته و اغلاط لغوی و املائی و موارد سفید و نانوشته و ساقط نیز در آن مشاهده شده است که ناشر از روی مصادر مؤلف از جمله مناہج‌الیقین علامه حلی آن موارد را کامل کرده است و چون در نسخه، عناوین ابواب و فصول درج نشده، ناشر به سلیقه خود عناوین اصلی و فرعی را درون کروش قرار داده است. این‌ها توضیحات نسخه‌شناسی بود. حال بشنوید از توضیحات کتاب‌شناسی که در مقدمه آمده:

این اثر شامل مباحث کلامی و عرفانی و فلسفی با تعابیر روان و نامش «جمع‌الجمع فی اثبات‌الامامة» است... مؤلف مطالب این کتاب را همچون شرحی بر بیانات علامه حلی در کتابش «مناہج‌الیقین فی اصول‌الدین» آورده و گاهی نگاهی به شرح تجرید نیز داشته است؛ چنان که منظور وی از «قوله» قول خواجه نصیر طوسی و «قال» قول علامه حلی و «اقول» بیانات خودش است در شرح اقوال علامه حلی در بحث پنجم کتاب «مناہج‌الیقین».

گذشته از ضعف‌های متعدد در کیفیت تصحیح کتاب — آن هم از روی نسخه به اصطلاح منحصر به فرد — و بروز اغلاطی که برخی از آنها از سهل‌انگاری کاتب نسخه بوده و نیز ضعف در استخراج اقوال و ارجاع به مصادر، چند اشتباه مهم در تحقیق و نشر این اثر رخ داده که این تصحیح را از بنیان با چالش مواجه ساخته و زیر سؤال می‌برد. مدعای ما در این نوشتار دو مطلب است:

۱. کتابی که به عنوان «جمع‌الجمع» و با انتساب به ابن‌ابی‌جمهور احسائی منتشر شده، اثر جدید و نویافته‌ای از او نیست بلکه این عنوان، نام دیگری است برای اثر مشهور و معروف وی که در این صورت نسخه آن نیز منحصر به فرد نخواهد بود.

۲. آنچه به عنوان «جمع‌الجمع» چاپ شده، در واقع شامل بخش‌هایی از دو کتاب است بدین شرح:

الف. از صفحه ۴۲ تا ۴۹ بخشی از «مناہج‌الیقین فی اصول

الدین» علامه حلی است، که مطابق است با صفحات ۴۵۵ تا ۴۶۰، شامل «البحث الخامس فی اختلاف الناس فی الائمة»^۱

ب. از صفحه ۵۰ تا ۴۸۸ بخشی از «المجلی مرآة‌المُنجی» ابن‌ابی‌جمهور احسائی است که بعینه با صفحات ۳۱۹ تا ۴۹۱ چاپ سنگی المجلی مطابقت دارد و شامل مبحث امامت از کتاب مذکور است.

گفتنی است المجلی تا کنون چاپ حروفی و تحقیقی نشده و دو بار در تهران به سال‌های ۱۳۲۴ و ۱۳۲۹ ق. چاپ سنگی شده و اخیراً به اهتمام خانم دکتر زابینه اشمیتکه از روی چاپ سنگی سال ۱۳۲۹ ق. آفست شده است و در دسترس می‌باشد. و نسخه‌های خطی آن فراوان است که تعدادی از نسخ خطی آن در نسخه‌پژوهی (دفتر یکم، ص ۳۰۱ و ۳۰۲) شناسانده شده است. البته مؤسسه ام‌القری تصاویر چاپ‌ها و نسخه‌های متعدد آن را گرد آورده و مشغول تحقیق و تصحیح آن است و همین مایه تعجب و حیرت بیشتر نگارنده شده که چگونه فضلالی دست‌اندر کار این مؤسسه متوجه اتحاد «جمع‌الجمع» با «المجلی» نگشتند و حتی در این باره شک و تردیدی به ذهن خود راه ندادند تا در پی جست‌وجو برآیند و حقیقت امر بر آنها مکشوف گردد؟

مدعای خود را گفتیم و راه اثبات آن مقابله صفحات نخست جمع‌الجمع با مبحث خامس مناہج‌الیقین علامه حلی و مقابله باقی آن با المجلی خواهد بود که حتماً برای دوستان مؤسسه مذکور کار آسانی است.

و اما این که این نسخه منحصر به فرد از کجا سر بر آورده، مطلبی است که در مقدمه تحقیق اطلاعی درباره آن نمی‌بینید! و این هم روش جدیدی است که به تازگی در برخی آثار تصحیحی رایج شده است. محققان برخی آثار ترجیح می‌دهند نشانی نسخه مورد مراجعه‌شان را در مقدمه بازگو نکنند، مبادا فرداروی رندی برخیزد و تصحیح جدیدی از آن اثر ارائه دهد یا به زعم ایشان از محصول کار آنها رونویسی نماید!

پیش‌تر می‌شنیدیم برخی فهرست‌نگاران نام‌آور که دستی در تصحیح و چاپ کتاب و رساله‌های ناب نویافته نیز داشتند، گاهی در هنگام فهرست‌نگاری اگر به رساله یا کتابی ناب و

۱. مناہج‌الیقین، به تحقیق شیخ یعقوب جعفری مراغی، قم: انتشارات سوره، ۱۴۳۰ ق.

قابل تصحیح برمی‌خورند، آن را برای کار خود کنار نهاده و در فهرست معرفی نمی‌کردند، مبدا به دست علاقه‌مندانی که در جست‌وجوی این گونه رساله‌ها هستند، بیفتد و زودتر از او به چاپ آن اقدام کنند. شواهدی بر این مطلب می‌توان ارائه کرد. بگذریم... رحم الله معشر الماضین و حفظ الباقین منهم. نسخه خطی این اثر، زمانی در کتابخانه محقق نامی، مرحوم محدث ارموی، بوده و اینک به شماره ۲۶۸۲ در کتابخانه مرکز احیاء میراث اسلامی در قم نگهداری می‌شود و در فهرست آنجا (ج ۷، ص ۱۶۴) چنین معرفی شده است:

جمع الجمع

از: ابن ابی‌جمهور محمد بن علی بن ابراهیم احسائی (حدود ۹۰۶ ق)

شرحی است مفصل با عناوین «قال - اقول» بر کتاب «مناهج الیقین فی اصول الدین» علامه حلی... این نسخه مشتمل بر بحث امامت کتاب می‌باشد.

سپس قطعه‌ای از آغاز و انجام نسخه و خصوصیات نسخه بیان شده و در صفحه مقابل تصویر صفحه آخر نسخه درج شده که انجامه کاتب را از روی تصویر مذکور در اینجا نقل می‌کنیم:

قد نجز تنمیق مباحث الامامة من کتاب جمع الجمع للشیخ الفاضل الكامل الواصل الی درجات العارفين محمد بن الجمهور فی ظهيرة يوم الخميس الأول من شهر ربیع الثانی من سنة ثمان و خمسين و تسعمائه... [چند کلمه پاک شده] الجعفری الحسینی الفاطمی العلوی الطالبی الهاشمی القرشی حامداً لله مصلياً علی نبیه و آله الطیبین الطاهرین. و کانت نسخه فی غایة السقم و ارجو من الله اصلاً مصححاً تاماً اتمم ما نقص و اصح ما نسخ.

همان‌طور که ملاحظه می‌فرمایید کاتب تصریح می‌کند که این نسخه مباحث امامت از کتاب جمع الجمع است و به جهت نقصان نسخه آرزو می‌کند نسخه کاملی از کتاب به دست آورد تا نسخه خود را تکمیل نماید. اما در نسخه چاپی، نام کتاب به «جمع الجمع فی اثبات الامامة» تغییر یافته است!

القصة، در سال ۱۳۸۴ ش. که جلد هفتم فهرست نسخه‌های خطی مرکز احیاء چاپ شد و به دستم رسید، بدون درنگ شروع به خواندن و جست‌وجو در نسخه‌های معرفی شده در آن کردم، تا این که به نسخه شماره ۲۶۸۲

رسیدم که به عنوان «جمع الجمع» از ابن ابی‌جمهور معرفی شده بود و از این که اثر جدید و نویافته‌ای از عالمی مشهور پیدا شده که نسخه منحصر به فرد آن نزدیک به عصر حیات مؤلف کتابت شده، از طرفی خرسند و از طرف دیگر متعجب شدم که چرا در فهرست آثار ابن ابی‌جمهور، از این اثر یاد نشده است. خبر پیداشدن این نسخه را با دوست کتاب‌شناس جناب آقای رحیمی ریسه مطرح کردم - که با او در زمینه تراث شیعی و اسلامی از قدیم گفت‌وگوهای مفصلی داشته‌ام و داریم و مقاله او را در باب کتاب‌شناسی و نسخه‌شناسی تألیفات ابن ابی‌جمهور در ترجمه بخشی از کتاب دکتر زابینه اشمیتکه در دفتر یکم نسخه‌پژوهی (صص ۲۹۱-۳۰۹) به چاپ رساندم - رحیمی ریسه نیز با تعجب و انکار خبر را دریافت و در پی اخذ تصویر نسخه مذکور برآمد و پس از بررسی نسخه، نتیجه را چنین مطرح کرد که:

شش برگ ابتدای نسخه بخشی از کشف‌الیقین علامه حلی است و الباقی «بخش امامت» مجلی است. و عنوان «جمع الجمع» که در نسخه آمده نیز، در واقع نام دیگر کتاب مجلی است و در مقاله ایشان نیز آمده که مجلی نام‌های دیگری دارد. همچون: «جمع الجامع» و «جامع الجمع فی الکلامین و الحکمتین و التصوف» و... (نک: نسخه‌پژوهی، ۳۰۱/۱)

و ما این مطلب را به نقل از جناب رحیمی در مقاله «در حاشیه فهارس»، چاپ شده در میراث شهاب (ش ۶۲ ص ۱۳۷) آوردیم. در آن زمان تصویر نسخه در اختیارم نبود تا آن را از نزدیک بررسی کنم. پس از چاپ «جمع الجمع» کذایی، صفحات اولیه آن را با «بحث خامس» مناهج الیقین فی اصول الدین مطابق یافتیم و چنان که گفتیم، الباقی بعینه «مبحث امامت» از مجلی است بدون کم و کاستی؛ مگر این که نسخه خطی مورد استفاده در چاپ جمع الجمع - به رغم کهنگی اش - مغلوط بوده و در این گونه موارد نوعاً آنچه در چاپ سنگی المجلی آمده، صحیح و دقیق به نظر می‌رسد.

این بود تمام ماجرای بی‌دقتی‌ای که از فهرست‌نگاری نسخه‌ای خطی شروع شده و به تصحیح متن و حتی تراجم‌نگاری کشیده شده - و کم لها من نظیر - فاعتبروا یا اولی الأبصار.

